Setomaa tsässonad rahvausus ja kommetes

Heiki Valk

Ajalooliselt õigeusu kultuuriruumi kuuluva Setomaa külamaastike oluliseks elemendiks on tsässonad – väikesed õigeusu külakabelid. Tsässonatele on kogukonna elus ja rahva uskumuspildis kuulunud kindel tähendus. Enamasti on tegemist küla või küladerühma inimeste omaalgatuslikult rajatud pühakodadega, mis olid külatasandil usuelu oluliseks keskmeks.

Pärimus tsässonate kohta on fragmentaarne ning seda pole ka sihipäraselt kogutud. Elav vanalaadne pärimus on praeguseks ka juba valdavalt kustunud. Sellele vaatamata joonistuvad olemasolevate pärimuskildude põhjal välja mõned tsässonapärimuse üldisemad tunnusjooned.

Tsässona rajamine on sageli peegeldus kellegi kokkupuutest üleloomuliku või üleloomulikuks peetuga. Läbivaks tunnusjooneks on arusaam tsässona kui ehitise ja tsässonaruumi sakraalsusest, kusjuures pühad ja erilise tähendusega on isegi hävinud pühakoja ase ja lammutusjäägid. Eeskätt ilmneb seos üleloomulikuga tsässonaga seotud keeldudes ning nendest üleastumisele järgnenud ootamatutes õnnetustes.

Suur osa pärimusest kajastab mälestusi pühadeaegsetest rahvakogunemistest, tsässonasse toodud andidest, tsässonas käimise aegadest ning asjaoludest. Säilinud on mälestusi tsässona hooldajatest – „vanematest", „peremeestest" või „pappidest". Tsässonaid kasutati ka surnute hoidmiseks enne matmist.

Nõukogude ajal olustiku muutudes kaotasid tsässonad oma varasema koha ja tähenduse külaelus: algasid rüüstamised ja lagunemine. Alates 1990. aastatest on tsässonaid taas hakatud teadvustama

Setomaa kultuuri- ja maastikuruumi osana – seda nii kogukonna kui ka riigi tasandil.

Ilmunud: Heiki Valk. Setomaa tsässonad: pärimus, rahvausk ja kombed. – Setomaa tsässonad. Tartu. Seto Kultuuri Fond. Koost. A. Raudoja, T. Mäkeläinen. Tartu, 2011, lk 61–107.

Setu taluarhitektuur: traditsioonid ja tänapäev[1]

Kristiina Tiideberg

Eesti kontekstis moodustab Setumaa erilaadse kultuuripiirkonna. Olgugi Eestile keeleliselt lähedane, on Setumaa nägu vorminud erinev ajalooline areng ning kuulumine idakiriku mõjusfääri. UNESCO vaimse kultuuripärandi nimekirja kantud laulutraditsiooni ehk *seto leelo*, kultuuriüritustel silmajäävate rahvarõivaste ning tänini oluliste õigeusutavade kõrval on ehk mitmete jaoks setu kultuuris märgilise tähendusega ka traditsiooniline setu talu kinnise õue ja suure väravaga. Ettekande eesmärk on anda ülevaade traditsioonilise taluarhitektuuri ajaloost ja hetkeseisust Setumaal.

Esimesena uuris põhjalikumalt setu taluarhitektuuri soome etnograaf Ilmari Manninen, kelle kaheosaline artikkel „Setude ehitused" ilmus 1925–1926 Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatus. Nõukogude ajal tegeles setude ainelise kultuuri uurimisega Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi teadur Jelizaveta Richter. Tema 1960. aastal kaitstud kandidaadiväitekiri sisaldab ka ülevaadet setu ehituskunstist. Seoses setu talu ületoomiskavaga Eesti Vabaõhumuuseumisse tegeles setu taluehitiste uurimisega Juta Saron, kellel valmis eelkõige muuseumi praktilistest vajadustest lähtuv käsikirjaline ülevaade setu talu hooneist ja sisustusest. Pärast mõningast pausi on viimase kümmekonna aasta jooksul setu taluarhitektuur leidnud taas käsitlemist mitmete uurijate poolt. 2003 kaitses Andres Uus Eesti Maaülikoolis magistritöö „XX sajandi alguse taluhoonete traditsiooniline palkehitus Kagu-Eestis Misso valla näitel", milles antakse

[1] Ettekanne põhines autori magistritööl „Setu traditsiooniline maa-arhitektuur 20. sajandi I poolel Meremäe, Värska, Mikitamäe ja Misso valla põhjal". Tartu Ülikool, 2009.

peamiselt aitade ehitusele tuginedes ülevaade traditsioonilisest palkehitusest ka Setumaal. 2007 kaitses samuti Eesti Maaülikoolis magistritöö „Setomaa traditsioonilise hoonestuse uurimise metoodika ja katseinventuur" Ahto Raudoja. Viimastel aastatel on mitmeid väga põhjalikke artikleid setu taluarhitektuurist ning ehitustraditsioonidest avaldanud Eesti Vabaõhumuuseumi peavarahoidja Elvi Nassar.

Siinkirjutaja kokkupuude setu taluarhitektuuriga sai alguse 2005. aastal seoses projektiga „Setomaa traditsioonilise puitarhitektuuri uurimine ja propageerimine". Projekti peaeesmärk oli tänini säilinud traditsioonilise setu puit- ja saviarhitektuuri inventeerimine, mistõttu keskenduti välitöödel eelkõige enne Teist maailmasõda loodud maa-arhitektuurile. 2005–2008 inventeeriti osaliselt või terviklikult Tobrova, Klistina, Miikse, Kundruse, Tonja, Rääptsova (Suure- ja Väike-Rääptsova), Antkruva ja Melso külad. Inventeerimisel kogutud mõõtmistulemustest ja muudest andmetest esitas süsteemse ülevaate Ahto Raudoja oma magistritöös „Setomaa traditsioonilise hoonestuse uurimise metoodika ja katseinventuur". 2008. aasta teises pooles toimusid täiendavad välitööd Misso, Meremäe ja Mikitamäe vallas. Kõik välitöömaterjalid on Kristiina Tiidebergi ja Ahto Raudoja valduses, koopiad on üle antud Seto Käsitüü Kogole ning Obinitsa muuseumile. Ka hiljem on setu arhitektuurist korduvate Setumaa-käikude jooksul lisandunud uut materjali.

Kuigi palkhoonestuse osakaal on Setumaal võrreldes paljude teiste Eesti piirkondadega üsna suur, on 20. sajandi poliitilised ja majanduslikud protsessid jätnud oma jälje ka Setu külamaastikele ning praegu võib traditsioonilise ilme säilitanud talusid Eesti piiridesse jääval Setumaal kohata üsna harva. Taludele kindluse ilme andvad palktarad on tänapäevaks peaaegu täielikult hävinud. Kohati, kuigi väga harva, on veel võimalik kohata suuri setu väravaid, mis on ehitatud enne II maailmasõda. Viimase aastakümne jooksul on neid taas ehitama hakatud (näiteks Hilana, Küllätüvä, Uusvada küladesse). Peale on kasvanud uusi oskajaid ehitusmeistreid.

Traditsiooniline setu elamutüüp, mis koosneb elumaja ühest elutoast ja eeskojast – *seenisest,* esineb Setumaal veel praegugi kas ehedal või

veidi ümberehitatud vormis küllaltki sageli. Kolmest ruumist (tuba-*seenine*-tuba) koosnevad elamud on nüüdisajal väga harvad.

Koos väikeloomapidamise kadumisega on oma senise funktsiooni kaotanud laudad ja küünid. Tänapäeva tingimustes on raske rakendust leida ka suurtele rehehoonetele, mis on samuti enamasti lagunenud või juba lammutatud. Kõige paremini oma rolli säilitanud kõrvalhooneks võib pidada sauna. Kui enne Teist maailmasõda olid enamik setu saunadest veel suitsusaunad, siis tänapäeval enamasti korstnaga saunad. Tänini võrdlemisi hästi säilinud hoonetüübiks on ka aidad. Eesti kontekstis erandlikuks aidatüübiks on Setumaal kahekordsed aidad, mida leidub praegugi eriti Meremäe vallas (näiteks Melso, Navikõ, Antkruva ja Lindsi külades).

Seoses setu-liikumise tugevnemisega ja setu kultuuri taasväärtustamisega viimase kahe aastakümne vältel on hindama hakatud ka vanu setu taluhooneid. See on kaasa toonud nii vanade hoonete renoveerimise traditsioonide vaimus kui uute hoonete ehitamise vanadele eeskujudele tuginedes. Kuigi setu identiteet on tihedalt seotud suulise kultuuriga, pöörab setu-liikumine suurt tähelepanu ka põlisarhitektuurile ja selle säilitamisele. Hea näide on ka tsässonate inventeerimine ja remontimine. Kõik see on aidanud kaasa kohaliku ehituspärandi suuremale väärtustamisele ja sellealase teadlikkuse kasvule setu kogukonnas.

Ilmunud: K. Tiideberg. Setu traditsiooniline taluarhitektuur ja selle säilivus tänapäeval. – Maaarhitektuur ja maastik. Toim. H. Pärdi, E. Lutsepp, M. Jõks. Tallinn, 2012, lk 35–68.

Pilk tänapäeva Venemaale eesti kommunismivangide silme läbi

Mart Niklus

Käesolev ettekanne Õpetatud Eesti Seltsis on mõneti mittetraditsiooniline: selles põimuvad läbi nii ideoloogia, lähiajalugu, geograafia kui ka tänapäev. Lähimineviku mitmekordse poliitvangina arvan, et Eestis on tingimata senisest rohkem vaja teada ikka veel müstiliseks jäänud Venemaast ja „ajaloo ümberkirjutamisest". Sageli ei tee isegi haritud inimesed vahet 1940. aastate küüditatutel ja Stalinijärgsetel poliitvangidel.

Mainitud olukord on tingitud sellest, et postsovetlikus ajalookäsitluses välditakse asjade ja nähtuste nimetamist nende õigete, adekvaatsete nimedega. Räägitakse küll rohkesti natsismi- ja stalinismiohvritest, vaikitakse aga maha, et poststalinistlikud poliitrepressioonid endises Nõukogude Liidus kestsid edasi – kuni 1980. aastate lõpuni. Seetõttu oleks õige rääkida mitte „dissidentidest" ja „õigusvastaselt represseeritutest", vaid kommunismiohvritest (sarnaselt fašismiohvritega). Miks aga kõikvõimalikud ümberütlemised endistviisi moes on – eks ikka selleks, et ununeksid mõisted, nagu Nõukogude-vastane tegevus, *la résistance* (vastupanuliikumine), kvislinglus, poliitvangid jne. Teatavasti ei lõppenud inimsusevastased kuriteod ja GULAG N Liidus Stalini surmaga 1953. aastal, vaid „строго по закону" (rangelt seaduse järgi) suitsukatte varjus kestsid edasi „süüdimõistetute parandamise ja ümberkasvatamisena" nn paranduslike tööde asutustes trellide ja okastraataia taga. Poliitiline justiitsžargoon „Труд не наказывает, а исправляет!" (töö ei karista, vaid parandab), „У человека есть сердце, а *у* народа – партия!" (inimesel on süda, kuid rahval – partei) jms on sügavasti imbunud ka meie idanaabri ajalookäsitlusse, millest praegugi pole veel lõplikult vabanetud. Trükisõnas on seda teemat käsitlenud näiteks kunagine

poliitvang, pärastine Nobeli kirjanduspreemia laureaat Aleksandr Solženitsõn (1918–2008).

Kui paradoksaalselt see ka ei kõlaks, on lähiajaloo uurimine ja avalikustamine tänapäeva Venemaal mõnel pool saavutanud siiski kõrgema taseme kui postsovetlikus Eestis. Näiteks tegelevad Permi krai elanikud aktiivselt oma kodukandi uurimisega, mis ei piirdu üksnes permikomi folkloori või Uuralite omapärase loodusega.

Punaimpeeriumis leiti 1970ndate algul, et senised Mordva poliitvangide laagrid tuleb likvideerida, nende asukad aga üle viia Euroopa ja Aasia piirimaile, kuhu rajatigi kolm kurikuulsat laagrit: Perm-35, Perm-36 ja Perm-37. Tegelikult oli GULAG endise N Liidu territooriumil (Siberis, Kaug-Idas jm) eksisteerinud juba aastakümneid. Sovetiimpeeriumi lagunemisel lasti enamik poliitvange nende nn kohtuasjade läbivaatamise või armuandmispalvete rahuldamise tulemusel kinnipidamiskohtadest tulema, paljud isegi rehabiliteeriti. Kõige tõrksamaid hoiti siiski vangistuses kuni 1991. aastani. Senistel poliitlaagritel lasti kas laguneda või siis asustati nad kriminaalvangidega, suur osa sisseseadest ja dokumentatsioonist hävitati. Permi ümbrus kujunes aga erandiks: kodukandiuurimise kattevarjus alustasid siin kohalikud aktivistid ja entusiastid (üliõpilased, ajakirjanikud jt) säilinud huvipakkuvate materjalide kogumist ja talletamist. 1995. aastal asutati endisele N Liidu alale Permi krai Tšussovoi rajooni Kutšino külla hiljutise poliitlaagri Perm-36 territooriumile ainulaadne GULAGi muuseum. Muuseum, kus töötavad ka teadurid, praeguse nimetusega Мемориальный центр „Пермь-36“, kuulub UNESCO *Monument Watch*'i ekspertide hinnangul maailma 100 tähtsaima sellelaadse objekti hulka. 23.–25. juulil 2010 tähistati siin pidulike koosolekute ja saatusekaaslaste liigutavate taaskohtumistega selle asutamise 15. aastapäeva.

Vahemärkusena mainin, et kõnealuses endises repressiivasutuses on poliitilistel motiividel pikaajalist vanglakaristust kandnud palju rahvusvaheliselt tuntud inimesi, näiteks Levko Lukjanenko (hilisem Ukraina suursaadik Kanadas), Vassõl Stuss (Nobeli kirjanduspreemia kandidaat, hukkus Kutšino vangikongis 1985. aastal), Balys Gajauskas (Leedu Seimi liige) jt.

Seekordse siin toimunud ürituse ametlik nimetus oli Международный гражданский Форум Пилорама-2010 (rahvusvaheline kodanikufoorum Saeraam-2010; пилорама – ilmselt parafraas Vene TV populaarsest saatest „Panorama"). Ettevõtmise eestvedajaks on kogu aeg olnud ajalookandidaat Viktor Aleksandrovitš Šmõrov. Osavõtjate hulk võis küündida tuhandeni. Kutsutud külaliste hulgas oli rohkesti endiseid süümevange, näiteks eespool mainitud, 35 aastat poliitvangistuses viibinud B. Gajauskas Vilniusest, Natalja Gorbanevskaja Pariisist jt. Eestist esindasid selliseid Kalju Mätik ja siinkirjutaja.

Vabanesin ise Vsehsvjatskaja „asutusest" 8. juulil 1988, kuid polnud uuesti sealkandis viibinud 1995. aastast saadik. Vahepeal on Venemaal ja Prikamjes (nagu Lääne-Uuralit vahel nimetatakse) toimunud suuri muudatusi. Mõned reisirongid Moskva ja Peterburi vahel kihutavad juba paarisajakilomeetrise tunnikiirusega, ka ida poole suunduvates 15–20-vagunilistes ekspressides ei jätnud teenindamine milleski soovida. Permi oblast on ümber nimetatud Permi kraiks, elanikkonna pideva vähenemise tõttu pole selle keskus enam miljonilinn. Endises vangilaagris on tehtud ohtralt restaureerimistöid, millest annavad tunnistust selgitavad tekstid vene ja inglise keeles. Nüüd meenutab see paik pigem parki Tšussovaja jõe ääres, mis on jäänud üpris madalaks, kuid suplemiseks siiski veel kõlbab. Ülesharitud maad (välja arvatud näiteks linlaste õueaiamaad) pole õieti enam kuskil, peaaegu kõik põllumajandussaadused veetakse sisse. Ehk küll sõiduautosid on siin praegu tohutult rohkem kui endistel aegadel, kurtis kohalik, üllatavalt euroopaliku väljanägemise ja käitumisega rahvas tööpuuduse ja madala elatustaseme üle. Sellest hoolimata sai meile osaks erakordselt külalislahke vastuvõtt, endise repressiivasutuse värava ees lehvis paljude teiste riikide lippude hulgas kõrge masti otsa heisatuna ka Eesti sinimustvalge. Tšussovoi linna ametivõimud ilmutasid nendega vene keeles suhtlevate välismaalaste vastu küll mõningast umbusaldust, kuid mingil kujul estofoobiat me kuskil ei kogenud. Mulle kippusid lausa pisarad silma, kui üks 20-aastane üliõpilane vabandas selle kurja eest, mida venelased eestlastele aja jooksul on teinud, sõpruse ja lepituse märgiks aga kinkis endisele

kommunismivangile endise Permi kubermangu vappide heraldilise kollektsiooni. Samasuguse kingituse sai ka Kalju Mätik.

Pilorama-2010 avamine oli väga pidulik. Peeti kõnesid, publikule esinesid nii professionaalsed muusikud, näitlejad jt kui ka endis- ja praegusaegsed „ümarlaudadest" osavõtjad ja laagribardid (luuletajad). Kuna see koht on vene õigeusu kiriku poolt pühitsetud *zapovednik*, kehtis siin kuiv seadus ning kokkutulnud rahvamassid pidasid ennast üpris distsiplineeritult üleval. Teiste hulgas viibis kohal Permi kõrgkoolide õppejõude ja tudengeid, kes ajaloolase Leonid Arkadjevitš Obuhhovi juhendamisel kogusid siit andmeid oma uurimistööde jaoks. Samuti mitmelt poolt ajakirjanikke, kellele tuli anda intervjuusid. Küsiti muu hulgas, kas me ei kartnud siia ka uuesti tagasi tulla. Õpetajatele korraldatakse täienduskursusi (arvatavasti ümberkvalifitseerimiseks), märkimist väärib näiteks valikkursus „Сталинская „модернизация" в Прикамье" (stalinlik „moderniseerimine" Prikamjes), mis on avaldatud omaette brošüürina, sisaldades kaugemalt tulnutegi jaoks väga huvitavaid teemasid. Lisan juurde, et tänapäeva vene keelde on tekkinud palju anglitsisme, noored venelased oskavad küllaltki hästi võõrkeeli ja on hoopis avarama silmaringiga kui nende raudse eesriide taga haritud-kasvatatud eakaaslased mõnikümmend aastat tagasi. Ometi ei puudunud kohalolijate hulgas ka Kremli-meelsed noored, kes sõnas ja pildis püüdsid tõestada, et vene rahvas on hoopiski rohkem kannatanud kui meiesugused poliitvangid. Õnneks polnud nad agressiivsed – meie jäime oma, nemad oma arvamuse juurde.

Igale poole ei jõudnudki, kuna üritused toimusid paralleelselt. Näiteks korraldati samal ajal mujal Venemaal kolhoseerimise 80. aastapäeva mälestusüritusi. Levitati meiesugustele otse harjumatu mõttelaadi ja sisuga trükisõna, näiteks ajakirju Вестник „В защиту прав заключенных" (Vangide õiguste kaitseks) ja „За права человека" (Inimõiguste eest). Ühes telgis näidati isegi Indrek Jäätsi osaliselt eestikeelset filmi „Permikomi sügis". Omalt poolt viisime kingitusena kaasa koopia Edvins Šnore kuulsast dokumentaalfilmist „The Soviet Story" ja mitu GULAGi sümboolikaga T-särki, mis kokkutulnute hulgas läksid otsekui soojad saiad.

Vabadusvõitlejate ja endiste poliitvangide kokkutulekuid on korraldatud ka tänapäeva Eestis. Kui 1941. ja 1949. aasta küüditatud kõrvale jätta, pole postsovetlikus massimeedias need teist laadi represseeritud kuigi populaarsed. Seetõttu pole ka nende praegused kokkutulekud leidnud siin niivõrd laialdast kajastamist kui Pilorama-üritused Venemaa ajakirjanduses ja televisioonis.

Viimastel aastatel on tekkinud diskussioon, kas Venemaa N Liidu õigusjärglasena teiste riikide okupeerimist ja punakuritegusid tunnistab. Kui kunagi peaks korraldatama Nürnberg-2, on Permi aktivistid ja uurijad kindlasti etendanud olulist osa selle ettevalmistamisel.

Meid kutsuti järgnevatel aastatel uuesti külla. Tegin ettepaneku, et rändnäitus „GULAGi arhipelaagist" tuleks ka Eestis korraldada. Minevikupärandit, olgu see ka kui tahes ebameeldiv, tuleb kõikjal järjekindlalt avalikustada, sest ajalugu peab olema objektiivne ja tõelevastav.

Kunagiste „ümberkasvatuspaikade" külastamine edaspidi ja sundimatud vestlused nendes on aga küsitav, kuna Venemaal järjest enam tugevnevate neostalinistlike ilmingute tõttu võib „kahtlaste" välismaalaste isiklik julgeolek seal sattuda tõsisesse ohtu. Kui kellelgi on huvi ja soov seda kohta külastada, siis täpne aadress on: Пермский край, 614066 Чусовской район, Копальнинский с/с., дер. Кучино, Мемориальный музей истории политических репрессий и тоталитаризма.

Samal teemal vt: Andra Teede, „Hirm ja jälestus Kesk-Venemaal" – Eesti Ekspress, nr 48, 29. november 2012, lk 60–62.

Naiskodukaitse eile ja täna

Merike Jürjo

28. detsember 1924 on märgilise tähtsusega daatum nii Eesti vabatahtliku riigikaitse kui ka Eesti naisliikumise ajaloos. 1. detsembril 1924 toimunud enamlaste riigipöördekatse tulemusena asusid riiklikud struktuurid ja ühiskond konsolideeritult Eesti riigikaitse laiapõhjalisele ülesehitamisele, mille kõige massilisemaks väljundiks kujunes meeskodanike vabatahtliku riigikaitseorganisatsiooni – Kaitseliidu (KL) – kohene taaselustamine. Kuid meeste kõrvale astusid ka naised. 28. detsembril 1924 asutasid ettevõtlikud Eesti Naisseltsi liikmed KL Tallinna maleva Kalevi malevkonna juurde esimese Kaitseliidu naisüksuse, mis kandis Lindade kompanii nime. Lindade kompanii eeskujul moodustati 1925. aasta jooksul analoogsed naisüksused pea kõigis Kaitseliidu malevates. Kaks aastat hiljem, 1927. aasta sügisel, ühendas iseseisva keskkorraldusega Naiskodukaitse (NKK) organisatsioon juba enam kui 3000 naist üle kogu maa. 1940. aastaks, mil organisatsioon Nõukogude okupatsioonivõimu esindajate nõudel 27. juunist päevapealt likvideeriti, oli *ca* 17 000 liikmega Naiskodukaitse kujunenud üheks suurimaks Eesti naisorganisatsiooniks.

Naiskodukaitse põhiülesandeks oli vastavalt 1931. aasta põhimäärustele *Kaitseliidu abistamine Eestis maksva põhiseadusliku riigikorra ja kodanikkude julgeoleku kaitsmisel ning teiste ülesannete täitmisel.* Naiskodukaitse põhitegevused olid Kaitseliidu meditsiini- ja toitlustusteenistuse tagamine, aga ka majandus-, varustus- ja propagandatöö, mis toimis täieliku isemajandamise põhimõttel, st naiskodukaitsjad muretsesid oma ülesannete täitmiseks vajaminevad rahalised vahendid ise ja toetasid seejuures ka majanduslikult oma Kaitseliidu üksust. 1932. aastal asutasid naiskodukaitsjad oma juhtimise all tütarlapsi ühendava organisatsiooni Kodutütred. Naiskodukaitse liikmed andsid enne Teist maailmasõda oma vabatahtliku

töö ja teadmistega märkimisväärse panuse kodanikkonna riigikaitselisel koolitamisel ja Eesti riigikaitses totaalkaitse printsiibi (riigikaitseks valmistatakse ette kogu tsiviilelanikkond) ülesehitamisel.

1980. aastate lõpul alanud laulev revolutsioon tõi Eestis kaasa paljude sõjaeelsete seltside ja ühenduste, sealhulgas Naiskodukaitse taastamise. Naiskodukaitse ideest huvituvad naised kutsuti 20. septembril 1991 Tartus toimunud Kaitseliidu Suurkogule. Sel üritusel loodud algatusrühma jõupingutuste tulemusena moodustus 1992. aastaks NKK Tartu ringkond. Iseseisvalt asutasid oma Naiskodukaitse üksuse ka Alutaguse ringkonnas tegutsevad naised. 1997. aastal loeti Naiskodukaitse *ca* 200 liikmega taastatuks. Aasta-aastalt suurenenud liikmeskond ühendab praegu *ca* 2000 liiget. Vastavalt 2011. aastast pärinevale põhikirjale on Naiskodukaitse täna *üle-eestiline vabatahtlik naisi koondav organisatsioon, mis annab oma panuse riigikaitsesse ja ühiskonna arengusse Kaitseliidu toetamise, kodanike harimise ning isamaaliste traditsioonide hoidmise kaudu.* Praegune Naiskodukaitse on seadnud põhiülesandeks eelkõige oma liikmete koolitamise erialaste tegevuste (meditsiin, massitoitlustamine, formeerimine, PR ja teavitustöö) tarbeks ja naiste ühiskondliku aktiivsuse suurendamise kodanikualgatusliku tegevuse kaudu. Erinevalt Teise maailmasõja eelsest organisatsioonist on tänapäevane Naiskodukaitse finantseeritav riigieelarvest.

2012. aastal 85. aastapäeva tähistav Naiskodukaitse organisatsioon laseb end ajaloolises plaanis välja paista eelkõige Teise maailmasõja eelses Eestis domineerinud kindlaksmääratud kohustuste ja konkreetsete riigikaitseliste ülesannetega massiorganisatsioonina. Nüüdne Naiskodukaitse on pigem ettevõtlike ja kindlameelsete naiste ühendus, kes on võrdväärse partnerina Kaitseliidu kõrval valmis julgeoleku ja riigikaitse arengusse panustama. Ka jääb tänane Naiskodukaitse seni veel selgelt alla oma „vanaemade organisatsioonile" nii liikmeskonna mastaapides, väljaõppe kvaliteedis kui ka konkreetsete ülesannete puudumises Eesti riigikaitsesüsteemis. Organisatsioon liigub sihikindlalt Eesti ühiskonnas oma mõju laiendamise suunas. Eeldused selleks on igati loodud. Alates organisatsiooni asutamisest 1927. aastal on 1930. aastaist järk-järgult vähendatud Naiskodukaitse

organisatsiooniline iseseisvus alates 1990. aastaist jällegi suurenenud. See annab Naiskodukaitsele praegu märksa suuremad võimalused Eesti ühiskonnas ja riigikaitses kaasa rääkida, kui olid Teise maailmasõja eelsel peamiselt Kaitseliidu vajadustele orienteeritud, abistava mainega naisorganisatsioonil.

Tartu linnaruumiliste dominantide muutumine seoses linna identiteedi muutumisega

Mariann Rammo

Põhjasõja eel oli Tartu kujunenud mitmeid identiteete kandvaks linnaks, milles tihti samad geograafilised ning rajatud linnaruumilised dominandid olid tugeva, kuid teisese tähenduslikkusega Tartu erinevatele elanikegruppidele. Põhjasõda hävitas Tartu senise linnaruumi, jättes varasemat uhket linna meenutama vaid geograafilised dominandid – Emajõe ning Toomemäe.

Uue Tartu linna sünd oli aeglane ning vaevarikas, kuna linnal puudusid nii materiaalsed võimalused kui loovad ideed kiireks arenguks. Ülikoolis nähti võimalikku tegurit, mis aitaks Tartul suurendada oma sissetulekuid ning taastada oma varasem hiilgus piirkonna keskuslinnana. Tartu ülikooli taasavamise järel 1802. aastal põrkusid aga omavahel kaks erinevat ruuminägemust. Taasavatud ülikooli rajajad ei näinud Tartus uhket linna, kus muuhulgas on ka ülikool. Nemad nägid tulevast Tartut euroopaliku ülikoolilinnana, kus kogu linn on ühel või teisel moel ülikooliga seotud. Kuna ülikoolil olid olemas ka materiaalsed võimalused oma nägemuse elluviimiseks, kujunes Tartust peagi üks Vene impeeriumi suurimaid hariduskeskusi.

Ülikooli suur osatähtsus linnamajanduses ning väljapaistvus linnapildis hakkas kiiresti kujundama Tartu kuvandit ka linna külastavate reisijate teadvuses. Võrreldes teiste Eesti ala linnade arenguga sellel perioodil, oli Tartu linnaruumi areng erisugune. Samal ajal kui paljudes teistes Eesti ala linnades keskenduti eeskätt oma püsielanike vajadustele, paistis Tartu silma spetsialiseerumisega ühe

kindla mittepüsiva elanikegrupi – ülikooli teenistujate ja üliõpilaste – teenindamisele.

Seoses linna identiteedi muutmisega muutusid või teisenesid mitmed Tartu linnaruumilised dominandid. Linna identiteedi ning tähenduse kujundajatena kerkisid varasemate asemel rohkem esile ülikooliga seotud paigad. Mitmed neist dominantidest on säilitanud tollal saadud tähenduse tänini, mistõttu võib öelda, et Tartu võlgneb suuresti tänu oma praeguse identiteedi ning tähenduse eest taasavatud Tartu ülikoolile.

Ilmunud: M. Rammo. Häving kui võimalus. Põhjasõja mõju Tartu linnaruumi arenguloole ja identiteedile. – Tartu Ülikool ja Põhjasõda. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, 39). Tartu, 2011, lk 143–162.

Reisialbumitraditsioonist varauusajal ja Adam Andreae reisialbumist (1696–1702)

Katre Kaju

Reisialbumite pidamise komme on tõenäoliselt pärit reformatsiooniajastu Wittenbergist, 1540. aastatest, kuid nende tekkelugu ei ole päris selge. Reisialbumi pidamise tava kinnistumiseks kulus umbes 15 aastat ning tõusude ja mõõnadega püsis see ligi 300 aastat, enne kui 19. sajandi esimesel poolel naiste ja laste pärusmaaks muutus ja seejärel salmikuks mandus. Pärast 1555. aastat kasvas reisialbumite hulk plahvatuslikult, eelkõige üliõpilaste vahendusel. Tudengite kõrval oli teine oluline sotsiaalne grupp aadlikud, ent albumiomanike hulgas oli ka diplomaate, kõrgeid riigiametnikke, käsitöölisi või käsitööselle, kaupmehi jne. Enamasti peeti reisialbumit seni, kuni leiti endale kindel ametikoht.

Reisialbumite funktsioon varauusajal oli väga mitmetahuline. Ühelt poolt olid need mõeldud teistele näitamiseks, teisalt aga olid need isiklikud mälestusesemed, mida kasutati tihti biograafilise tõendusmaterjalina. Reisialbumid olid ka omaniku uhkuse rahuldamise või jõukuse ja sotsiaalse positsiooni demonstreerimise vahendiks, sellele osutavad nii albumite väline külg kui ka mõned eriti peenelt ja hoolikalt vormistatud sissekanded. Albumipidamine ei olnud pelgalt moeasi, vaid ka staatuse ja n-ö grupikuuluvuse küsimus.

Sissekanded olid reisialbumites suuremalt jaolt kronoloogiliselt järjestamata, nende asukoht sõltus kirjutaja sotsiaalsest positsioonist: mida kõrgem positsioon, seda eespool asus sissekanne. Albumi algusosa oli tavaliselt reserveeritud kõrgaadlike või kõrgete ametiisikute jaoks, seejärel tulid ülikooliprofessorite, linnaametnike, pastorite, kuulsate isikute, ametivendade jt sissekanded ning viimaks tudengite pühendused. Selline jaotus püsis umbes 1730.–1740. aastateni,

sealtpeale kaotasid esindusisikute, professorite jt sissekanded üha enam tähtsust ning üha olulisemaks muutusid sõprade, kaastudengite ja sugulaste pühendused.

Reisialbumisissekanded olid oma sisult väga erinevad, need võisid varieeruda tõsisest-paatoslikust pühendusest või üldtuntud sententsist kergemeelse või ka frivoolse naljani. Üldtendentsina võib välja tuua sügavmõtteliste, religioosse ning moraaliõpetusliku või kasvatusliku sisuga sissekannete tähtsuse vähenemise ajas: mida aeg edasi, seda rohkem hakati albumitesse kirjutama triviaalseid käibetõdesid ning sisu muutus kergemaks ja ka kerglasemaks. 16.–17. sajandi albumites oli sissekandetekst enamasti võrdlemisi abstraktne ja suure üldistusjõuga, kas moraalse või religioosse aspektiga. Isiklikke vaateid ja kaasaegset ajaloolist situatsiooni üldjuhul ei kajastatud – need peegelduvad albumites harva ja siiski sageli allegooriliselt või metafoorselt; teoloogilisi vaateid ja seisukohti väljendati ikkagi märksa sagedamini kui ühiskondlikke sündmusi või isikuid puudutavaid.

Kuigi albumites kordusid samad teemad ja motiivid, on nende väljenduslaad ja ümbritsev kontekst alati erinev ja nii ei ole olemas kahte ühesugust albumit. Sissekannete korduvus võib tekitada küsimuse, miks neid albumeid üldse uurida, ent just selles kordumiste ja kordumatuse suhtes peitub see, mispärast reisialbumeid uurida tasub. Albumeis peegelduvad ühelt poolt ühiskondlikud suhtlus- ja moraalinormid, teemad, millest avalikult kõneldi ja kuidas seda tehti, teisalt aga omaniku haridus, suhtlusvõrgustik ning mõnel puhul ka iseloom ja eesmärgid. Seni ei ole reisialbumite sissekannete komplekssele uurimisele selle sisulise ja tehnilise keerukuse tõttu väga palju tähelepanu pööratud, tavaliselt on piirdutud isikulooliste andmetega, paremal juhul tsitaatide tuvastamisega. Selle töö lihtsustamiseks puuduvad ka andmebaasid, kus kajastuksid albumisissekanded ja nende eri variandid.

Adam Andreae ja tema reisialbum

Adam Andreae sündis 6. aprillil 1672 Riias köösneri pojana. Oma õpinguid alustas ta umbes 12-aastaselt Riia lütseumis, 1688. aastal suundus aga Vilniusesse ja lasi end sealsesse katoliiklikku ülikooli

immatrikuleerida. 1691. aastal oli Andreae Riias tagasi, ent siis juba gümnaasiumi nimekirjas. Gümnaasiumist suundus ta Jenasse ja Wittenbergi usuteadust õppima, viimases omandas ta ka magistrikraadi. 1699. aastal jutlustas Andreae Stockholmis kuningas Karl XII ees; 1701. aastal ordineeriti ta Pärnus sõjaväepastoriks, aasta hiljem aga kutsuti Riia eeslinna püha Jüri kiriku õpetajaks. Seda ametit pidas ta kuni oma ootamatu surmani 1709. aastal.

Andreae album on väike, tagasihoidlikult kaunistatud ja üldjoontes väga hästi säilinud raamatuke, mille 170-l pagineeritud lehel leidub 122 kronoloogiliselt järjestamata sissekannet 121 isikult. Enamik neist on ainult sõnalised, kuid kahe juures on ka illustratsioon. Osadele on Andreae hiljem lisanud märkuse selle kirjutaja surma kohta.

Dateeritud sissekannete järgi alustas Andreae oma albumi pidamist 21. jaanuaril 1696 Jenas, paar kuud enne sealt lahkumist, ja lõpetas 16. aprillil 1702 Sangastes. Sissekandjate ring vastab ootuspäraselt tema haridusele ja sotsiaalsele positsioonile: domineerivad teoloogide sissekanded. Selles osas näib Andreae olevat järginud varauusaegsetes reisimetoodikates jagatud soovitust külastada peatuspaikades oma eriala esindajaid. Professorite, pastorite ja üliõpilaste kõrval kirjutasid Andreae albumisse veel mõned laiemalt tuntud isikud, erinevate linnade raeliikmed ja sõjaväelased.

Enamik sissekandeid siinses albumis, sh pühenduse allkirjad, on traditsiooniliselt ladinakeelsed. Ladina keele kõrval kirjutati Andreae albumisse veel heebrea, kreeka, prantsuse, saksa, poola, itaalia, hollandi, soome ja rootsi keeles ning kõigele lisaks veel ruunikirjas. Ootuspäraselt armastasid heebrea ja kreeka keelt kasutada teoloogilise haridusega isikud; prantsuskeelsed sissekanded seevastu pärinevad vaid Jena tudengite sulest. Mitmekeelsed kirjutused Andreae albumis koosnevad peamiselt kahes keeles tsitaatidest, ent Elias ja Sophia Elisabet Brenneri sissekanne sisaldab kolme kuni kuut keelt.

Sissekanded Adam Andreae reisialbumis järgivad üldjuhul pooleteise sajandi jooksul kindlaks kujunenud norme, seda nii pühendusteksti, allkirja kui ka kujunduse osas. Pühendustekstid olid 17.–18. sajandi vahetuseks muutunud valdavalt lühikeseks ja lakooniliseks, koosnedes enamjaolt lühikesest sententsist, harvem mõnest värsireast

või stroofist. Nii on ka Andreae albumis, kus domineerivad lühikesed proosatekstid.

Reisialbumisissekanded näitavad eelkõige kirjutajate humanistlikku haridust, seda nii Andreae albumi piires kui ka võrdluses teistega. Euroopa 16.–17. sajandi reisialbumitraditsioonis moodustavad sissekannete tuuma antiikautorite tsitaadid ning suuruselt järgmise tsitaadigrupi moodustavad piiblitsitaadid. Sama pilt avaldub ka Adam Andreae albumis. Kui 16.–17. sajandi albumites on keskaegseid ja varauusaegseid tsitaate üldjuhul enam-vähem võrdselt, siis Andreae omas leidub uusaegseid kolm korda rohkem. Ülejäänud pühenduseks kirjutatud tekstikatked võib klassifitseerida vanasõnadeks ja vanasõnalisteks mõtteavaldusteks, sissekande autori enda loodud tekstideks ning tuvastamata lähtekohaga tsitaatideks.

Ehkki antiikkirjandus oli Euroopa 16.–18. sajandi reisialbumitsitaatide olulisim lähteallikas, oli Piibel kõige populaarsem üksikteos, mida reisialbumisissekannetes tsiteeriti. Vanast Testamendist eelistati üldjuhul psalmitsitaate, Uuest aga Pauluse kirju. Seda tendentsi võib seostada Philipp Melanchthoni ja Martin Lutheri seisukohtade tugeva mõjuga.

Antiikautorite tsitaatide populaarsusel on mitmeid põhjuseid. Esmalt hariduslik – humanistlik, sarnastel põhimõtetel baseeruv haridus ühendas Euroopa erinevatest piirkondadest pärit inimesi, hoolimata nende usutunnistusest. Reisialbumite sissekannete puhul moodustasid antiikautorite tsitaadid sageli n-ö ohutuma pinna, kui ei tahetud kirjutada mõnd konfessionaalsetele eri(meel)sustele osutavat piibli- või kristliku autori tsitaati. Peale selle oli paljusid antiikautorite tsitaate võimalik mõista kristlikus tähenduses. Teisalt olid need vahendiks, millega demonstreerida oma haridust ja kuulumist teatud sotsiaalsesse gruppi.

Antiikautoritelt domineerivad Andreae albumis ladina autorite tsitaadid, kreeka autoreid tsiteeritakse märksa harvem. Selles peegeldub humanistlik koolisüsteem, kus ladina keelel oli märksa suurem kaal. Ladina autoritest on Andreae albumis kõige enam tsiteeritud Senecat, mis humanistlikust haridusparadigmast ja 17. sajandi lõpul valitsenud suundumustest lähtudes on ootuspärane, nii nagu

ka Cicero ja Tacituse tsitaatide rohkus võrreldes teistega. Väike osa ladina autorite tsitaate Andreae albumis on pärit varakristlikelt autoreilt, kellest olulisim oli kahtlemata Augustinus. Sarnaselt teiste reisialbumitega tsiteeriti Andreae omas keskaegseid autoreid ja tekste võrdlemisi vähe. Olulisimad neist on nii üldiselt kui ka Andreae albumis tsistertslaste ordu Clairvaux' kloostri abt püha Bernard ning müstik Thomas a Kempis.

Kui piibli-, antiikautorite ning keskaegsete tsitaatide osas võib Andreae albumit pidada tüüpiliselt humanistlikuks, siis varauusaegsete tekstikatkete rohkus lähendab seda pigem 18. sajandi keskpaiga ja teise poole albumitele. Siin peegelduvad võrdlemisi selgelt 17. sajandi lõpul alanud murrang reisialbumitsitaatide lähtekohtades, kuid ka üldises kultuuri- ja kirjanduselus alanud suured muutused. Varauusaegseist autoreist tsiteeriti Andreae albumis nii Madalmaade, itaalia, saksa, poola, prantsuse, hispaania kui ka šoti humaniste. Varauusaegsete tekstikatkete hulgas hakkavad ennekõike silma sissekanded, mille aluseks on olnud embleemiraamat. Eetilis-moraalse suunitlusega embleemide kõrval on olulisel kohal ka sissekanded poliitilistest või ajalooteostest, mille autoreist tuleks nimetada Hugo Grotiust, Carlo Scribanit ja John Barclayd.

Embleemiraamatud, nagu ka mitmesugused luuleantoloogiad, florileegiumid ja vanasõnaraamatud, olid oma peamiselt moraali- ja riigiõpetusliku suunitluse tõttu varauusajal erakordselt olulised, seda nii kooliõpetuses kui ka kogu kirjandus- ja kultuurielu jaoks. See peegeldub ka Andreae albumis, kuhu nii mõnigi antiikautori tsitaat on kirjutatud just niisuguste kompendiumite vahendusel. Nimetatud vahendajate kõrval tuleks kindlasti mainida erinevaid kooliõpikuid ja sekundaarseid ilukirjanduslikke teoseid.

Reisialbumitsitaatide teemavaliku puhul domineerib ootuspäraselt religioon – ligi kolmandiku Andreae albumi sissekandetekstidest võib siduda just selle teemaga. Andreae kui teoloogi albumi puhul on religioosne suunitlus igati ootuspärane, ent kuna kirikul ja usuõpetusel oli varauusaegses ühiskonnas väga suur roll, domineeris see *topos* ka teiste erialade esindajate ja aadlike reisialbumites. Arukus, teadlik käitumine, kuulsus, sõprus ja voorus olid populaarsuselt järgmised

teemad, mida Andreae albumis puudutati, ent nende osakaal on kordi väiksem kui religioonil. Neis olulisimates *topos*'tes peegeldub protestantlik-humanistliku kasvatuse moraalne ja teoloogiline suund.

Euroopa reisialbumitraditsiooni kontekstis on Adam Andreae album tüüpiline oma žanri esindaja, ent seejuures segunevad siin mitmed olulised jooned, mis muudavad albumi eripäraseks. Sissekannete teemade ja tonaalsuse ning sissekandetekstide lähtekohtade ja vaheallikate põhjal on see ühelt poolt tüüpiline humanistlik, teisalt tüüpiline teoloogi album. Ent vanade ja traditsiooniliste joonte kõrval peegelduvad siin juba selgelt ühiskondlikus, haridus-, kultuuri- ja vaimuelus alanud muutused. Ka mõned ühiskonnas valitsenud moevoolud leidsid tee Andreae albumisse, olgu keele- või tsitaadivaliku osas. Viimane peegeldub eelkõige piiblitsitaatide osakaalu vähenemises ning varauusaegsete tekstikatkete osakaalu märgatavas tõusus võrreldes paljude varasemate albumitega, aga ka neostoitsistlike tsitaatide esinemuses.

Ilmunud: Katre Kaju. *Vive hodie, cras vivere serum est:* humanistlik-kristlik haridustraditsioon ja Riia pastori Adam Andreae reisialbum. Dissertationes studiorum Graecorum et Latinorum Universitatis Tartuensis, 5. Tartu, 2011.

Patrick von Glasenapp – ühe baltlase lugu

Ott Kurs ja Heiki Vaibla

Glasenappide (algselt *Glasenap*) suguvõsa pärineb Pommerist, kust üks haru jõudis 1545. aastal Liivimaale. Pärast Baltimaade ühendamist Venemaaga said nad Liivimaal kodupaigaõiguse. 1806. aastal sai Vastse-Koiola mõisa Aleksandri (*Alexanderhof*) karjamõisast omaette mõis, mida tuntakse ka Pragi mõisana. Praegu on sellel kohal Vardja küla. Mõisa viimane omanik oli Hermann von Glasenapp, kelle bolševikud 1919. a mõrvasid. Pärast seda jäi sinna püsivalt elama vanim poeg Kurt (1894–). Teine poeg Werner (1897–1960) õppis arstiks, alguses Tartu, siis Jena ülikoolis. Temast sai Patricku isa. Läti Liivimaalt pärit ema Irene-Alwine von Kloti (1899–) isa Hugo von Kloti omanduses oli Cērtene (*Zehrten*) mõis ja Rauza abimajand (*Beihof Rause*). 1917. a rahutuste ajal põgenes Irene Saksamaale, kus elas kuni 1925. aastani, töötades meditsiiniõena, alguses Berliinis, siis Jenas. Seal ta abiellus 1925. a Werner von Glasenapiga. Noorpaar kolis Riiga, kus 10. aprillil 1926 sündis esimene poeg Patrick. Kahel aastal oli pere suvekoduks *Alexanderhof*. Järgmine laps Hans-Jürgen sündis 27. märtsil 1927 Tartus. Aastail 1927–1932 elas Werner Glasenapi perekond Põlvas. Naabrilastega mängides õppisid poisid ära eesti keele. 1931. a õppis Werner Glasenapp Berliinis naistearstiks ning alates 1932. a töötas Tartus Mellini kliinikus. Perekond elas Tiigi tänaval väikeses aiaga ümbritsetud majas. Alguses õppis Patrick Zeddelmanni reaalgümnaasiumis, siis Walteri humanitaargümnaasiumis. Sügisel 1939 toimunud baltisakslaste ümberasumise (sks *Umsiedlung*) raames lahkusid Eestist ka kõik Glasenapid.

Glasenappide *Umsiedlung*[1]

Perekonnanimi ja nimi	Sünniaeg	Viimane elukoht
Glasenapp, Agnes-Elisabeth	4. III 1865	Tartu, Puiestee 84
Glasenapp, Anna	2. I 1864	Tartu, Puiestee 80
Glasenapp, Anna	2. VII 1906	Võru, Jüri 31
Glasenapp, Bernt-Wilhelm	23. III 1926	Laheda vald
Glasenapp, Bertha	1. VII 1869	Tartu, Riia 93
Glasenapp, Britta	30. III 1938	Võru, Jüri 31
Glasenapp, Dietrich-Otto	15. V 1935	Võru, Jüri 31
Glasenapp, Gregor	4. XI 1855	Tartu, Tolstoi 8
Glasenapp, Guido	27. IV 1897	Ruusmäe vald
Glasenapp, Hans-Heinrich-Bruno-Richard	20. VI 1911	Tallinn, Soo 13
Glasenapp, Hans-Jürgen-Hermann-Hugo	27. III 1927	Tartu, Tiigi 52
Glasenapp, Hedwig	31. XII 1906	Ruusmäe vald
Glasenapp, Hermann	18. I 1929	Laheda vald, Vardja
Glasenapp, Irene-Alwine	24. III 1899	Tartu, Tiigi 52
Glasenapp, Kurt	12. VI 1894	Laheda vald, Vardja
Glasenapp, Lilly	23. V 1880	Tartu, Puiestee 80
Glasenapp, Margarethe-Siegrid-Sophie	25. XII 1913	Tartu, Puiestee 80
Glasenapp, Marianne	1. IV 1935	Laheda vald, Vardja
Glasenapp, Marie	30. VII 1857	Tartu, Mäe 24
Glasenapp, Otto-Wilhelm-Viktor	5. IX 1902	Võru, Jüri 31
Glasenapp, Patrick-Sigismund	10. IV 1926	Tartu, Tiigi 52
Glasenapp, Rolf	25. IX 1933	Ruusmäe vald
Glasenapp, Sigrid	15. XII 1899	Laheda vald
Glasenapp, Theone	12. V 1854	Tartu, Tolstoi 8
Glasenapp, Ursula	4. VIII 1932	Võru, Jüri 31

[1] Oskar Angelus. Eestist Saksamaale ümberasunute nimestik / Verzeichnis der aus Estland nach Deutschland umgesiedelten. Tallinn: Autori kirjastus, lk 52–53. Tabelit on täiendatud Joachim von Glasenapilt saadud andmetega.

Perekonnanimi ja nimi	Sünniaeg	Viimane elukoht
Glasenapp, Viktor-Otto	27. VII 1930	Võru, Jüri 31
Glasenapp, Victoria-Margarete	15. IV 1914	Tallinn, Soo 13
Glasenapp, Wedig	4. V 1936	Ruusmäe vald
Glasenapp, Werner	7. X 1897	Tartu, Tiigi 52
Glasenapp, Wolf-Hermann	10. IV 1924	Laheda vald, Vardja

Glasenapid paigutati Kaliszi (*Kalisch*) linna nn Wartamaal (*Reichsgau Wartheland*), mis asus natsi-Saksamaa ja bolševistliku Venemaa vahel jaotatud Poola lääneosas. 9. märtsil 1940 sündis perre kolmas poeg Joachim. Kaliszist pagesid nad jaanuaris 1945 pealetungiva punaväe eest Cottbusi ning sealt edasi Hallesse. Patrick ja Hans-Jürgen Glasenapp läksid sõtta. Vend jäi kadunuks, Patrick aga langes vangi. Esialgu hoiti teda kinni Toruńis (*Thorn*), siis Poolaga liidetud Breslaus (*Wrocław*). Sealt algas 1. detsembril 1945 teekond loomavagunites itta. Pärast jõudmist Elbruse jalamile Põhja-Kaukaasias raiuti Patrickul maha teel külmunud varbad ning ta saadeti mõne aja pärast tööjõuks kõlbmatuna Saksamaale tagasi. Pärast ekslemisi jõudis ta vanemate juurde Bad Lauchstädti Vene tsoonis. Päritolu ja mineviku tõttu ei võetud teda abituuriumi, kuid täiskasvanute kursustel Halles õnnestus tal siiski omandada keskharidus. Patrick tahtis õppida arstiks, kuid Vene tsoonis teda ülikooli ei võetud. Kuna ta oli käinud salaja uurimas õppimisvõimalusi Lääne-Saksa ülikoolides, hakkas teda jälitama Vene komandantuur. Aprillis 1949 tõmmati talle kott pähe, visati veoautole ja viidi ühte keldrisse. Pärast ülekuulamisi esitati talle novembris 1949 süüdistus ameeriklaste kasuks luuramises ning ta mõisteti 25 aastaks sunnitööle ja pärast seda viieks aastaks asumisele. Patricku ema mõisteti 20 aastaks vangi. Bautzenist Saksamaal saadeti Patrick Vorkuta sunnitöölaagrisse Venemaa Kaug-Põhjas. Paljudest rahvustest vangide hulgas oli ka eestlasi, sh Heiki Vaibla (1930), kes aitas tal taastada lapsepõlves õpitud eesti keele. 1954. a saadeti sakslased mitme Venemaa sunnitöölaagri kaudu jälle Bautzeni, kuhu nad oleksidki jäänud pikemaks ajaks, kui mitte ühe vaimuliku kaudu poleks Läände jõudnud 157 Bautzeni vangi nimekiri. Vangid pandi 1956. a kartsa ja küüditati siis Lääne-Saksamaale,

kus Patrick hakkas Münchenis õppima õigusteadust. Õpingud jäid küll pooleli, kuid Patrick pani aluse ehitusettevõttele, mis hakkas järjest laienema ning muutus rahvusvaheliseks. 1960. aastal Patrick Glasenapp abiellus Almut Wülfingiga (1934). Perekonda sündisid tütar Sabine (1961) ning pojad Werner (1963) ja Bernhard (1965). Almut ja Patrick Glasenapp ehitasid endale maja Münchenist põhja poole Allingisse. Patrick avaldas fotoalbumi oma laste jalgrattamatkadest ning teose „Baltisches Wappenbuch" (Alling: Verlag Patrick von Glasenapp 1980, 199 lk), milles on jäädvustatud värvitrükis 597 Liivimaa, Eestimaa, Kuramaa ja Saaremaa rüütelkonna vappi. Pärast Venemaa kommunistliku režiimi liberaliseerumist hakkas Patrick Glasenapp eestlastele saatma küllakutseid. 1988. a olid tal külas Helju ja Heiki Vaibla ning aasta pärast kogu Vaibla perekond. Siis kinkis Patrick Glasenapp Vaibla perekonnale auto. Samamoodi hoolitses ta ka teiste oma endiste vangikaaslaste eest. Patrick Glasenapp toetas mitme noore eestlase õpinguid Saksamaal, ostis seadmeid Eesti haiglaile, tegi annetusi lasteaedadele ja koolidele, rajas fondi Tartu ajaloolise Kivisilla taastamiseks ning andis raha Gustav Adolfi samba taastamiseks, tulles 23. aprillil 1992 ka samba avamisele. Patrick von Glasenapp lahkus igavikku oma kodus Allingis 9. augustil 1992, olles teinud palju head kogu Eesti rahvale.

Ilmunud: Ott Kurs ja Heiki Vaibla. Patrick von Glasenapp. 85 aastat sünnist. – Kultuur ja Elu, 2011, nr 2, lk 60–67. Ümberasujate tabel ilmub esmakordselt.

Arheoloogiateated ajakirjas *Inland*

Janet Laidla

Ajakirjal *Inland* on Eesti kultuuriloo jaoks eriline tähendus. Selle asutas 1836. aastal professor Friedrich Georg von Bunge. Kaastoimetajateks olid ajaloohuvidega Carl Eduard Napiersky Riias ja Carl Julius Albert Paucker Tallinnas. Peale ajaloo, geograafia ja kirjanduse oli kodumaa tundma õppimisel oluline roll ka arheoloogial, mida toodi esile *Inlandi* esimeses numbris ilmunud ajakirja suunitlust tutvustavas plaanis.

Arheoloogiateateid ei olnud *Inlandis* väga palju. Üks esimesi näiteid on Saksi Kuningliku raamatukogu raamatukoguhoidja dr Gustav Stemmi lugejaküsimus 1836. aasta 11. numbris selle kohta, kus leidub Eestimaal selgelt ristiusueelseid matusepaiku. Küsimus oli väga põhjalik ja puudutas nii matusepaiga välisilmet kui nendes peituvaid leide. Mitmed arheoloogiaalased kirjutised teatavad muistise (enamasti matusekoha) leidmisest. 1846. aasta 42. ja 43. numbris on pikemalt kirjutatud haudadest ja hauapanustest Poola-Liivimaal. Artikli aluseks oli arst A. Brandti Riia Ajaloo- ja Muinsuste Seltsi koosolekul peetud ettekanne. Artikkel tutvustab erinevaid väljakaevamisi ja leide kronoloogilises järjekorras, kasutades erinevaid allikaid (st kõik leiud ei kuulu artikli autorile). Artikli teises osas kirjeldab autor tema enda toime pandud väljakaevamisi asulates Pihkva ja Opotška vahel. See on artiklitest üks põhjalikumaid.

Oluliseks teoseks kujunes arheoloogiateadete kontekstis Friedrich Kruse „Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion in den Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements“ (Dorpat 1842). Friedrich Karl Hermann Kruse (1790–1866) oli aastatel 1828–1853 Tartu keiserliku ülikooli maailma ja Vene ajaloo professor ning asutas 1843. aastal *Zentralmuseum*'i. „Necrolivonica“ näol on tegemist antikvaarse reisikirjaga – Kruse

tegi reisi läbi Liivi-, Eesti- ja Kuramaa 1839. aastal keisri palvel. Teos sisaldab ka alade ajaloolist ülevaadet, rõivastuse ja leitud esemete analüüsi. Eraldi on esile toodud leitud kaalusid ja mainitud ka mõnede leidude peal toime pandud keemilisi teste. Veelgi olulisem kui „Necrolivonica" tekst olid kahtlemata selle kaunid, enamasti värvilised leidude illustratsioonid. Enamik üles maalitud leidudest pärines Aizkrauklest, aga ka Krimuldast, Raunast, mitmest kohast Kuramaal. Eesti ala leiud pärinevad näiteks Saaremaalt ning Palverest. Mustvalgelt on üles joonistatud erinevate maalinnade, linnuste, matusekohtade ja müntide joonised. „Necrolivonica" illustratsioonid kujunesid kaanoniks, millele viidati ning millega järgmisi leide võrreldi.

Lisaks kirjeldati arheoloogiaalast tegevust erinevate seltside koosolekuprotokollides, mida *Inland* regulaarselt avaldas. Ülevaateid avaldati Riia Ajaloo- ja Muinsuste Seltsi, Eestimaa Kirjanduse Ühingu ja Õpetatud Eesti Seltsi koosolekutest.

Järgnevalt pikemalt arheoloogiateadetest, mida kajastasid Õpetatud Eesti Seltsi ettekandekoosolekute kokkuvõtted. Ülevaadetes on teated üsna lühikesed, pikemaks muutusid kirjeldused siis, kui Õpetatud Eesti Selts hakkas 1861. aastal koosolekute kokkuvõtteid eraldi välja andma. Vahel olid kokkuvõtete juures illustratsioonid. Pikema kirjelduse näitena võiks välja tuua 1859. aasta aprilli koosoleku, kus dr A. v. Schrenk andis ülevaate koos dr C. v. Seidlitziga koostatud aruandest – ühest 6–9 jala sügavuselt leitud luustikust, mille nad Tartus Jaani kiriku läheduses tänava alt välja kaevasid.

Kõige suurema osa teadetest moodustavad seltsile kingitud või ostetud esemete nimekirjad ja kirjeldused. 19. sajandi teisel poolel tõusis Õpetatud Eesti Seltsi kogu seltsi agara tegevuse tulemusena üheks Läänemereprovintside suurimaks ja paremini organiseeritumaks. Paraku on arheoloogiateateid keeruline eristada, sest mõnes mõttes oli tegemist siiski kogumisega kurioossuste kabineti stiilis, st koguti erinevaid põnevaid esemeid maailma erinevatest kohtadest ja kiviajast kuni kaasajani. Teated on üldiselt lühikesed ning tihtipeale ei selgu, kas tegemist on leitud eseme või perekonnareliikviaga. Samuti ei ole alati leiukohta ja leidmise asjaolusid mainitud. Seda

hakati täpsemalt jälgima alles edaspidi. Võrdset tähelepanu pälvisid toona nii kohalikud kui kaugemalt toodud esemed.

Teateid müntide kinkimise või ostmise kohta on praktiliselt sama palju kui kõiki teisi teateid kokku, toodi nii üksikuid münte, mitmeid erinevaid münte, harvem mündileide. Näiteks 1859. aastal on kirjeldatud jaanuaris Ropka lähedalt Soinastest leitud mündileidu. Mündid olid peidetud kahe jala sügavusele ning pärinesid enamjaolt 16. sajandist. Peale müntide koguti erinevaid medaleid ja meenemünte (tähtpäevadeks vermitud), ka neid on erinevatest sajanditest. Üsna palju on kingitud või näha toodud erinevatest perioodidest pärinevaid ehteid – sõrmuseid, sõlgi. Mainitud on ka erinevaid relvi, nii kivikirveid ja haamreid kui kahurikuule. Lühidalt kirjeldatakse ka leitud matmispaiku. Juttu on olnud ka linnuste kirjeldamisest, mille tõstatas Friedrich Kruse.

Teiste seas oli *Inlandi* agar kaastöötaja ka Friedrich Reinhold Kreutzwald (seda on käsitlenud nt Mari-Ann Palm). Ta oli agar kaastööline ka Õpetatud Eesti Seltsile. Kreutzwaldi mitmekülgse tegevuse puhul on tahaplaanile jäänud tema tegevus amatöörarheoloogina. Kreutzwald vahendas leide ja on näiteks 1849. aastal toonud seltsi münte. Samuti on ta seltsis käsitlenud pärimust nt Võhandu jõe ja Laiuse ilmaallika kohta.

Õpetatud Eesti Seltsi tähtsaim väljaanne „Kalevipoeg“

Kersti Taal

Iga seltsi nimega seostub tavaliselt mingi oluline sündmus, tegu. 1838. aastal asutatud Õpetatud Eesti Seltsi tähtsaima saavutusena meenub eepos „Kalevipoeg“. Eepose ilmumisele eelnenud enam kui kahekümne aasta jooksul andis selts välja Õpetatud Eesti Seltsi Toimetisi (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft), ilmusid rahvaraamatud ja kalendrid, kooliõpik, alustati eesti-saksa sõnaraamatu koostamist, üritati ajalehte välja anda. Õpetatud Eesti Seltsi põhikirjaliseks ülesandeks oligi raamatukogu ja muuseumi asutamise kõrval seltsi eesmärkide edendamiseks raamatute väljaandmine. Ka F. R. Faehlmanni vaadete järgi oli Õpetatud Eesti Seltsi eesmärk kahesugune – rahva väheseid ajaloolisi mälestusi lauludes ja muinaslugudes kokku koguda ning hävimise eest kindlustada, teiseks aga õpetliku rahvakirjanduse väljaandmisega eestlaste vaimsele arengule kaasa aidata. Rahvakirjanduse alal ei oldud kahjuks edukas: lihtsalt polnud selleks tööks sobilikke, hea eesti keele oskusega inimesi. Kolm algusaastatel seltsis aktiivselt tegutsenud eestlast – Dietrich Heinrich Jürgenson, Friedrich Robert Faehlmann ja Friedrich Reinhold Kreutzwald – püüdsid anda oma parima. Kui F. R. Kreutzwald jaanuaris 1839 ÕESi astus, sai ta kohe ülesandeks kirjutada H. D. Zschokke „Branntweinpesti“ eeskujul „Wina-katk“. Talle nii südamelähedasel karskusteemal kirjutamine osutus raskeks: Kreutzwald, kelle teadmised grammatikast olid puudulikud, polnud harjunud eesti keeles kirjutama. Tänu Faehlmanni ja Jürgensoni abile ilmus „Wina-katk“ seltsi väljaandel L. von Maydelli joonistustega 1840. aastal.

Samal aastal koostas F. R. Kreutzwald üksikasjaliku kava maarahvale mõeldud ajakirja/lehe *Maarahva Nõuandja* väljaandmiseks.

Kahjuks ei saadud aga puhkenud talurahvarahutuste tõttu ilmumisluba. Järgmine rahvaraamat „Sippelgas“ jõudis trükki 1843. aastal. Raamatukesse koondas Kreutzwald ajalehe tarbeks kirjutatud õpetlikud lood. Aastatel 1840–1865 ilmusid ÕESi toimetamisel kalendrid, kus väärtuslikumad jutud olid F. R. Faehlmanni ja F. R. Kreutzwaldi kirjutatud.

ÕES üritas ka talurahvakoolide õpikuid välja anda. Algselt suurejooneliselt planeeritud ettevõtmine piirdus vaid ühe lugemikuga, mille autoriks oli seltsi esimees Carl Heinrich Gehewe. Tema „Luggemisse ramat laste kolitamise tarvis“ (1. jaggo) ilmus 1841. aastal lõunaeestikeelsena. D. H. Jürgensonil jäi varase surma tõttu kooliõpikute kirjutamine pooleli. Omaksed andsid lugemisraamatu käsikirja ja kirjamustrite kogu koos teiste käsikirjadega ÕESile. Moodustati isegi komisjon, et otsustada käsikirjade trükkiandmine, kuid Jürgensoni pärandist ilmus vaid eesti kirjanduse ajalugu.

Algusaastate tähtsaimaks ja suurimaks ettevõtmiseks sai eesti-saksa sõnaraamatu koostamine. D. H. Jürgenson rääkis sõnaraamatust juba 1838. aasta detsembris ning esitas järgmisel aastal üksikasjaliku kava. Töö otsustati üksikute tähtede kaupa kaastööliste vahel ära jagada ning ühe tähe jaoks pidi olema kaks autorit – üks lõunaeesti ja teine põhjaeesti murde tundja. Pärast D. H. Jürgensoni surma 1841. aasta augustis ei leidunud enam entusiastlikku eestvedajat ja head eesti keele tundjat ning töö sõnaraamatuga edenes visalt. Alles 1860-ndatel hakkas akadeemik Ferdinand Johann Wiedemann seltsi materjalidele tuginedes sõnaraamatut koostama. Kuna ÕESil puudus raha, ilmus „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch“ 1869. aastal Peterburis Teaduste Akadeemia väljaandena. Lootus, et „Eesti-saksa sõnaraamatu“ koostamine on seltsi vääriline ja töö õnneliku teokssaamise korral meenutatakse seltsi tänuga veel sajandeid, täitus vaid osaliselt.

Õpetatud Eesti Seltsi saksakeelsed toimetised hakkasid ilmuma juba 1840. aastal. Esimese vihiku toimetajateks olid F. G. von Bunge, A. Hansen ja N. Mühlberg. Toimetistes ilmusid ÕESi põhikiri ja tegevusülevaated, F. R. Faehlmanni keeleteaduslikud artiklid, rahvalaule ja arheoloogilisi leide tutvustavad kirjutised, F. R. Kreutzwaldi „Dr. Friedrich Robert Faehlmanni elu.“ „Kalevipoja“ väljaandmiseni

ilmus selle toimetisi 3 köidet (1. kd, vihik 1–4, 1840–1846; 2. kd, vihik 1–4, 1847–1852; 3. kd, vihik 1–2, 1854–1856).

Õpetatud Eesti Seltsi tähtteose, eepose „Kalevipoeg" esimese vihiku ilmumiseni kulus idee seltsis väljaütlemisest peaaegu kakskümmend aastat. Kalevipoja-muistenditest vestlesid Faehlmann ja Kreutzwald ilmselt juba ühisel Tartu-perioodil, sest 1833 kurtis Faehlmann kirjas Võru sõbrale, et ta ei ole jõudnud Kalevipojast veel midagi paberile panna. ÕESis rääkis ta Kalevipoja-muistenditest esimest korda 1839. aasta jaanuaris, kuid eepose koostamisel sai määravaks Georg Julius Schultz-Bertrami kõne ÕESi koosolekul sama aasta oktoobris. Ta esitas küsimuse, kuidas peaks selts ühe täisealiseks kuulutatud, pärisorjusest vabastatud, kuid julgusetuse koorma all edasi ägava rahva valgustamist ja vaimset taassündi kõige jõudsamini edendama ning ütles oma kuulsad sõnad: *Anname rahvale eepose ja ajaloo ja kõik saab võidetud. Teise jaoks on materjali küllalt koos, esimese jaoks kogugem veel!* Schultzi esinemisest olid erilises vaimustuses F. R. Faehlmann ja A. von Hueck ning kutsusid ka Kreutzwaldi üles Kalevi-saaga üksikasju kirja panema ning sõprade ja tuttavate kaudu uusi teateid koguma. Just siis olevat Faehlmann võtnud oma elu ülesandeks laialipillatud killukesed eeposeks kokku seada. Kahjuks järgneval aastakümnel ÕESi koosolekutel eepose koostamisest ei räägitud. Mart Lepik arvas, et ehk mõistis Faehlmann, et Schultz-Bertrami poolt väljaöeldu on liiga utoopiline ja materjali eeposeks pole piisavalt. Ilmselt on õigus ka Kreutzwaldil, kui ta ütles, et Faehlmann lootis enne kirjutama hakkamist veel kord kõik muistenditega seotud kohad läbi käia, kuid selleks ei jätkunud aega. Nii oligi selts pärast Faehlmanni surma keerulises olukorras: Faehlmann oli liialt oma mälu usaldanud ja ei jõudnud eeposest peaaegu midagi paberile panna. Kui Faehlmanni eluajal oli eepos tema isiklik, mitte aga seltsi kohustus, siis nüüd sai Kalevipoja-lugude tervikuks koondamine ja eepose kirjutamine ühtäkki ÕESi kõige tähtsamaks ülesandeks. Juba 29. aprillil (Faehlmann suri 10. aprillil) andis Kreutzwald Emil Sachssendahli kaudu ÕESile oma nõusoleku: *Kui Teie Kalevipojale kedagi paremat kokkuseadjat ei leia, tuleb minul nõus olla.*

Kreutzwald alustas oma vaevarikast kirjatööd 1850. aastal, kuid eepose esmatrüki viimase vihiku ilmumiseni kulus 11 aastat. Juba 26. novembril 1851 teatas Kreutzwald Sachssendahlile, et suur osa „Kalevipojast" on valmis, kuid märtsis 1852 ta kirjutas, et on tõsiselt töötanud, materjali korraldanud, kuid ometigi võib käsikirja trükivalmis jõudmiseni aastaid kuluda. Poolteise aasta pärast, 16. novembril 1853 teatas Kreutzwald rõõmusõnumi – „Kalevipoeg" on valmis. Ta saatis 1854. aasta jaanuarikuuks oma hiigelpoja Tartusse ja tänapäeval tunneme käsikirja „Alg-Kalevipojana". Peagi sai Kreutzwald uusi rahvalaule „Pihkvamaa eestlastelt" (setudelt) ning asus käsikirja ümber töötama ning olemasolevale 12le lisandus 8 uut lugu.

Kreutzwaldi saatis pidevalt mõte, et eepos ei peagi trükis ilmuma, kuna ta on kõik olemasolevad laulud ja muistendid kokku kogunud ning vähemalt teadaolevast materjalist ei saa enam midagi kaotsi minna. Eriti pettunud oli Kreutzwald pärast tsensor Carl Mickwitzi laastamistööd käsikirja kallal 1854. aasta lõpus ja jälle teatas ta Sachssendahlile, et käsikiri tuleb jätta tulevastele põlvedele. Soome keeleteadlase August Ahlquisti abiga otsiti tsensuurist pääsemiseks trükkalit Soomest, kuid ÕES tahtis kindlasti teose kirjastajaks jääda ja nii tuli Soomes trükkimise plaanist loobuda. Seltsi soovil tuli Kreutzwaldil nõustuda, et eepos ilmub kakskeelsena ÕESi toimetistes. Ta pidi nõustuma ka tõlkija Carl Reinthaliga (viimased 5 lugu tõlkis saksa keelde Schultz-Bertram). Kakskeelsel eeposel oli oma hea külg: loodeti, et sellisel kujul on eepos rahvale vaevalt arusaadav, ent teadlastele huvipakkuv vana poeetiline keelemälestis, millesse tsensuur leebemalt suhtub.

Tõsiseks probleemiks sai rahaküsimus. Eepose tervikväljaandeks ei olnud seltsil raha ja nii hakati teost vihikute kaupa trükkima. Kreutzwald oli nõus raha kokkuhoidmiseks loobuma illustratsioonidest ja oli hiljem pahane teose luksusliku välimuse pärast: tema arvates oleks saanud nii eesti- kui ka saksakeelse teksti paigutada ühele leheküljele. „Kalevipoja" väljaandmise kiirendamiseks otsiti võimalusi ka Peterburis ja Helsingis. 1859. aasta märtsis viibis Kreutzwald kolm nädalat Peterburis, et kokku saada vanade sõpradega (Philipp Jakob Karell, G. J. Schultz-Bertram) ja arutada, mida

saaks teha eepose kiiremaks ilmumiseks. Algatati teose ettetellimine, kus vanade sõprade kõrval tegutsesid aktiivselt Karelli õepoeg arst Gustav Hirsch ja akadeemik Anton Schiefner, Helsingis A. Ahlquist. Kui aga A. Schiefner tegi ettepaneku küsida raha korporatsioonilt Estonia, oli Kreutzwald väga pahane ja palus tungivalt see samm astumata jätta. Ta ei tahtnud, et need noormehed, kes eesti keele vastu vähimatki huvi ei tunne, arvaksid, et vajatakse nende kaasabi. Suureks moraalseks ja materiaalseks toeks oli Kreutzwaldile Demidovi preemia saamine 1860. aastal. Põhjaliku eeltöö eepose preemiakomisjonile esitamisel tegid akadeemikud F. J. Wiedemann ja A. Schiefner.

„Kalevipoeg" ilmus Õpetatud Eesti Seltsi Toimetistes (4. kd, vihik 1–4; 5. kd, vihik 1–2) aastail 1857–1861 eesti- ja saksakeelsena 6 vihikus. Eepos oli küll ilmunud ja jõudnud laia maailma, kuid jäi enamikule eestlastest kättesaamatuks. Eestikeelse rahvaväljaande ilmumisele Kuopios 1862. aastal aitasid kaasa Kreutzwaldi Peterburi sõbrad ja A. Ahlquist, kes olid kõik ka ÕESi liikmed. ÕES andis toimetiste 5. köites 1869. aastal välja Gustav Blumbergi „Quellen und Realien des Kalewipoeg nebst Varianten und Ergänzungen".

Õpetatud Eesti Seltsi algaastate tegevuskava nägi ette rahvavalgustusliku kirjanduse väljaandmise ning sõnaraamatu koostamise ja seltsi väljaandena ilmumise. Kahjuks ilmus rahvale mõeldud kirjandust vähe ja sõnaraamatu koostamist ei saatnud edu. Seltsi tähtsaimaks saavutuseks kujunes hoopiski esialgselt seltsi tegevuskavva mitte kuulunud eepose „Kalevipoeg" kokkuseadmine ning väljaandmine. Eepose avaldamist pidas seltsi kõige suuremaks saavutuseks akadeemik A. Schiefner juba 1858. aastal.

Ettekanne ilmunud osaliselt: Kalevipoeg: ideest eepose ilmumiseni. – LEE. Eesti Rahva Muuseumi Sõprade Seltsi väljaanne, nr 18. Tartu, 2012, lk 62–75.

Õpetatud Eesti Seltsi trükiklišeede trükimuuseumisse jõudmise lugu

Lemmit Kaplinski

Eellugu

1993. aastal sai Õpetatud Eesti Seltsile teatavaks, et Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi valduses on säilinud suurem kogum seltsi vanade väljaannete illustratsioonide trükimatriitse (trükitehniline nimetus: klišee). Matriitse hoiti Ajaloo Instituudi fuajeedes lahtistes vitriinides, kus need olid seisnud ilmselt juba alates vähemalt 1950. aastate algupoolest, mil instituut Tartust Tallinnasse koliti. Instituudi töötajad olid lahkesti nõus seda kogu omanikule tagastama ning klišeed toodi Tartusse ja hoiustati ajutiselt Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi ruumidesse. 2010. aastal ilmnes, et klišeesid on Ajaloo Instituudis veelgi.

Juba esmase info põhjal võis järeldada, et tegemist on kultuuriloolises mõttes väga haruldase koguga. Esialgse hinnangu kohaselt võis trükiklotside kogum olla enam-vähem terviklikult säilinud. Samas puudus ülevaade, mida see kogu endast täpsemalt sisaldab. Klišeed olid pakitud väljaannete numbrite ja artiklite kaupa kümnetesse kastidesse ja paberpakkidesse kaaluga 0,1–10 kg, sealjuures mitmekaupa, ja asusid omal ajal trükikojast tulnud originaalpakendites.

Leiust koostöölepinguni

Õpetatud Eesti Seltsi klišeed on väga oluline allikmaterjal Eesti kultuuriloo ja trükikunsti ajaloo kohta, aga nende edasine saatus oli lahtine. Õnneks oli 2010. aastal Tartus asunud tegutsema eraõiguslik Eesti Trükimuuseum, millega ÕESi esimees Heiki Valk ühendust

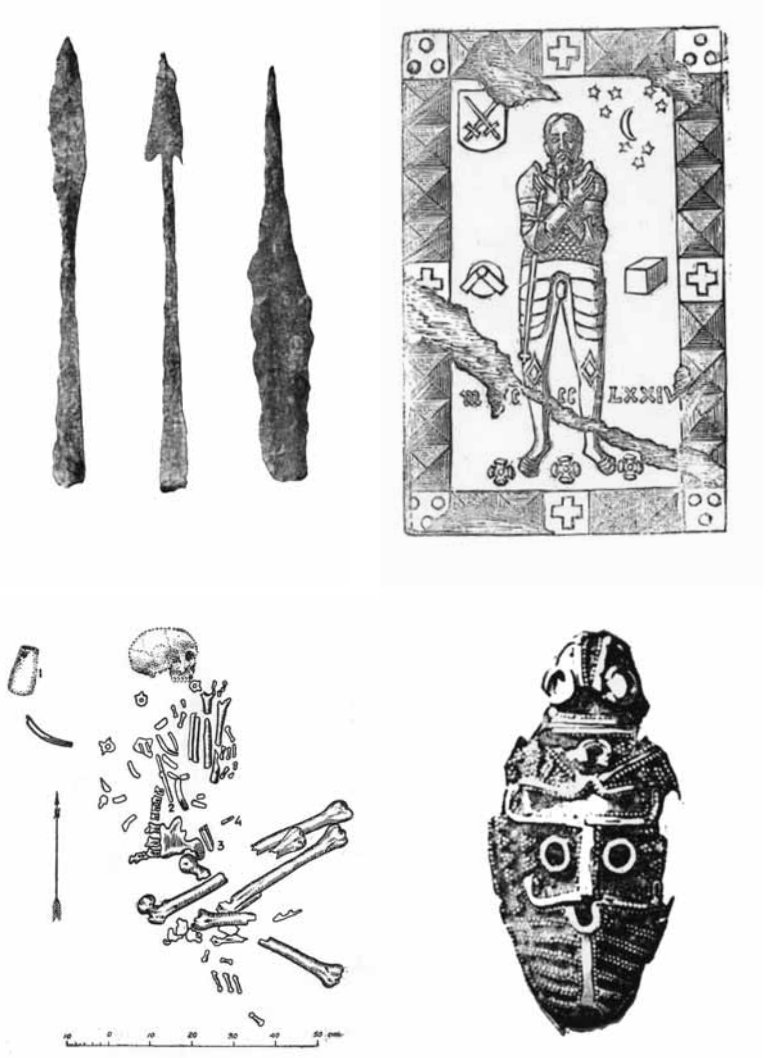

Foto 1. Näiteid Õpetatud Eesti Seltsi trükiklišeedest. Allikas: Eesti Trükimuuseum, http://www.trykimuuseum.ee/2012/03/opetatud-eesti-seltsi-kliseekogu.html#more
Photo 1. Examples of the historical print plates of the LES publications in Estonian Printing Museum.

võttis, pakkudes kogu hoidmiseks ja uurimiseks. Kuna tegemist on väga haruldase, lausa ainulaadse koguga, sest teist samas mahus ja sedavõrd kaugest ajast pärit ja niivõrd pikka ajavahemikku hõlmavat trükiklotside kogu Eestis säilinud pole, oli Eesti Trükimuuseum nõus kogu muuseumisse vastu võtma ning sellega edasi tegelema. 17. veebruaril 2011 sõlmisid Õpetatud Eesti Selts ja Eesti Trükimuuseum koostöölepingu, mille kohaselt trükimatriitside kogu anti muuseumisse tähtajatule hoiule. Muuseum omalt poolt kohustus tegema inventuuri ja korraldama töö tulemustest näitus ning toimetas ka kogu teise osa Tartusse.

Inventuurist näituseni

Trükikojas nimetatakse klišeeks reljeefset metallplaati, millelt trükiti illustratsioone. Plaate valmistati fotoemulsiooni ja happega söövitamise teel. Protsessi tervikuna kutsuti levinuma materjali järgi tsinkograafiaks.

Eesti Kultuurkapitali toetuse abil inventeeris Eesti trükimuuseum klišeedekogu ja valmistas klišeedest tõmmised: klišeedel kujutatud materjali on tunduvalt lihtsam lugeda ja eristada tõmmiselt kui klišeelt endalt. Oluline oli ka paigutada kogu tingimustesse, kus oleks tagatud selle pädev hooldamine ja säilimine.

Kuudepikkuse töö järel valmistas trükimuuseum tõmmised ja skaneeris sisse kõik 2367 oma valduses olevat Õpetatud Eesti Seltsi klišeed. Ilmnes, et need pärinevad 1920.–1930. aastatest. Osad pakendi kaotanud klišeed identifitseeriti, tõmmist seltsi väljaannetes avaldatud piltidega võrreldes. Põhiosa tööst tegid TKK tudeng Liis Todesk ja Euroopa Vabatahtliku Teenistuse programmis osalev Goran Horvat.

Töö tulemusena valmistati ette Õpetatud Eesti Seltsi trükimatriitside näitus, kus olid kõrvuti matriits, tõmmis ja võimalusel ka väljaanne, kus seda kasutati. Näitus avati pidulikult 25. novembril 2011, Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti Trükimuuseumi koostöös muuseumis toimunud konverentsil „Kaks ilmumisjuubelit: ajaleht „Das Inland“ – 175 ja „Kalevipoja“ viimane vihik – 150“.

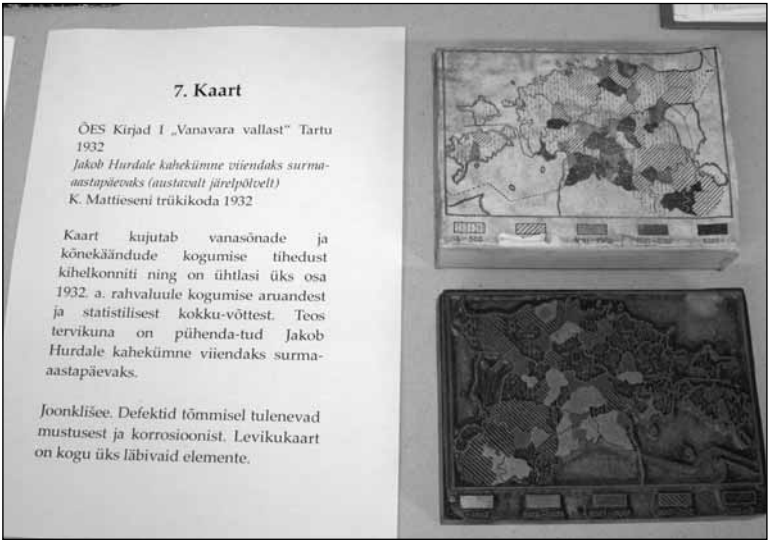

Foto 2. Õpetatud Eesti Seltsi trükiklišeede näitusel Eesti Trükimuuseumis olid kõrvutatud trükiklišee, tõmmis sellest ja originaaltrükis või andmed algse publikatsiooni kohta. Foto: Kadi Kass.
Photo 2. Exhibition of the historical print plates of the LES publications in Estonian Printing Museum.

Näitusest lõpuni?

Lõpetuseks tuleb mainida, et tehtud sai vaid osa tööst – skaneeritud failid tuleks seostada väljaannetega, teha kogu otsitavaks ning mis samuti väga oluline – leida parem arhiveerimissüsteem kui pappkastid. Paraku seisab töö raha- ja ajapuuduse taga. Kuni me leiame võimaluse kogu vähemalt internetis eksponeerida, on Eesti Trükimuuseumi kodulehel toodud ka mõned juhuslikud näited. Huvilistel on mõistagi võimalus tutvuda originaalidega Eesti Trükimuuseumi hoidlaruumides.

Õpetatud Eesti Seltsi tegevus 2011. aastal

Tiit Rosenberg

1. Liikmeskond ja juhatus

2011. aasta lõpu seisuga on seltsi liikmete nimekirjas 108 tegevliiget ja 16 auliiget. Meie hulgast on lahkunud Leo Metsar ja Harald Rebane. Hannes Palang peatas liikmelisuse.

Seltsi juhatus tegutses koosseisus: esimees – Heiki Valk, aseesimehed – Tiit Rosenberg ja Marju Luts-Sootak, raamatukoguhoidja – Kersti Taal, liikmed: Tiiu Jaago, Arvo Järvet, Arne Merilai, Tõnu Tannberg ja Marten Seppel.

Revisjonikomisjon tegutses koosseisus: Heino Mardiste, Jüri Ant ja Janet Laidla. Praktilist asjaajamist korraldas sekretär-asjaajaja Kadi Kass.

2. Seltsi tegevus

2.1. Koosolekud ja konverentsid

Tegevusaasta vältel toimus üks konverents ja 14 ettekandekoosolekut (2010 – 16), neist 8 kevadsemestril ja 6 sügissemestril, kus esines 23 ettekandjat. Ettekandeid käis kuulamas 391 osavõtjat ehk keskmiselt 26 osalejat ürituse kohta (2010. aastal vastavalt 423 osavõtjat, 26 osalejat ürituse kohta), mis vastab enam-vähem viimaste aastate näitajatele.

Arvukaim osalus oli P. Järvelaiu ettekandel „*Umsiedlung*'i ja *Nachumsiedlung*'i käigus 1939–1941 Eestist lahkunute lugu" (43 inimest) ja H. Valgu aastakoosolekul peetud ettekandel „Setomaa tsässonad rahvauskumustes ja kommetes" (41 inimest). Selle aasta teaduskonverents, mis oli pühendatud kahele tähtpäevale – 175 aastat ajalehe „Das Inland" ilmumahakkamisest ja 150 aastat eepose „Kalevipoja" viimase vihiku ilmumisest –, korraldati koos hiljuti asutatud Eesti Trükimuuseumiga viimase ruumides. Sellega sai ühtlasi lõpule viidud ÕES-i väljaannete trükiklišeede kogu korrastamine, mida toetas Eesti Kultuurkapital ja mida nüüd Eesti Trükimuuseumile üleantuna seal näitusel esitleti.

2011. aastal peetud ettekanded jagunesid teemavaldkondade lõikes järgmiselt: ajalugu – 8, (2010. aastal 3), arheoloogia – 4 (4), filoloogia – 4 (1), ehituslugu – 2 (–), muud valdkonnad – 2 (8).

Juhatus pidas kalendriaasta vältel 5 koosolekut: 12. jaanuaril (virtuaalselt), 9. veebruaril, 15. märtsil ja 7. septembril ning 28. detsembril 2011. Arutelude temaatika hõlmas eelarvet ja lisafinantseeringute otsimist, seltsi aastaraamatute ja muude trükiste väljaandmist ning taseme tõstmist, TÜ kirjastamistoetust, Õpetatud Eesti Seltsi trükiklišeede üleandmist Eesti Trükimuuseumile, ÕESi stipendiumi määramist parimale seltsi väljaandes avaldatud artikli autorile, ettekandekoosolekute ja konverentside korraldamist ja jooksvat asjaajamist.

2.2. Muud tegevusvaldkonnad

Publikatsioonid

Koostati ja toimetati järjekordne seltsi aastaraamat (2010), mis nüüdseks on ka ilmunud ja mida aastakoosoleku järel esitletakse. Ettevalmistamisel on aastaraamat 2011. Seltsi toimetiste sarjas ootab endiselt avaldamist konverentsikogumik „1905. Punane aasta Eestis" (koostaja T. Rosenberg; ilmuks „Õpetatud Eesti Seltsi toimetiste" sarjas), mille avaldamist on seni paraku takistanud eeskätt rahanappus.

Avaldamise ootel on Evald Tõnissoni mälestusteos (koostaja H. Valk; sarjas „Muinasaja teadus“) ja T. Rosenbergi agraarajalooliste uurimuste kogumik („Õpetatud Eesti Seltsi kirjade“ sarjas). Viimase avaldamiseks eraldas 2011. aastal raha Haridus- ja teadusministeerium.

Stipendiumist

Jätkati stipendiumi väljaandmist seltsi aastaraamatus või toimetistes avaldatud parima artikli autorile. Seekord otsustas juhatus anda stipendiumi Ulrike Plathile seltsi aastaraamatus 2009 avaldatud artikli „Liivimaa spargel: kustunud mälestusi Balti aiandusajaloost 18. ja 19. sajandil“ eest.

Arheoloogiaalane uurimistöö

Selts korraldas muinsuskaitsealast järelevalvet mitme kaitsealuse muistise kaitsetsoonis seoses maanteelaienduse või ehitusega: Anti Lillak Põlvamaal Leevi külakalmistul, Heiki Valk Karksi vallas Lilli Annemäel ja Raido Roog Viljandis Ranna pst 6 kinnistul. Need inspekteerimis- ja proovikaevamised uut teaduslikku informatsiooni ei andnud.

Maria Smirnova esitas aruande Võrumaal Loosi kääbastikus metsatööga kahjustatud kääbaste servades 2010. aastal tehtud uurimistööde kohta.

Kokkuvõtteks võib nentida, et seltsi tegevus edendab järjepidevalt ja stabiilselt humanitaarteadusi, kusjuures valdkonniti domineerivad jätkuvalt ajalugu ja arheoloogia, mille kõrval on aga kasvamas ka filoloogia osakaal. Tänu riigipoolsele Eesti Teaduste Akadeemia kaudu laekuvale rahalisele toetusele (2011. aastal 4890 eurot) on selts saanud jätkata väljakujunenud põhitegevust (selle korralduslik külg on lasunud suuresti toimeka sekretäri Kadi Kassi õlgadel). Korraldatud on ettekandekoosolekuid ja konverentse, antud välja neid kajastav aastaraamat (seekord sai selts tugineda Tartu Ülikooli kirjastamistoetusele) ja edendatud uurimistööd (arheoloogiline uurimistöö

on toimunud mitmete asutustega sõlmitud lepingute toel – 2011. aastal eraldati selleks 2925 eurot).

Lõpetuseks võib juhatus pidada ÕES-i möödunudaastast tegevust rahuldavaks ja edasisi tegevusvõimalusi rahalist seisu arvesse võttes jätkusuutlikuks.

Ettekanne 01.02.2012 ÕESi aastakoosolekul.

Activities of the Learned Estonian Society in 2011

Tiit Rosenberg

Membership and board

At the end of 2011, the Learned Estonia Society (LES) had 108 full members and 16 honorary members. Hannes Palang stopped his membership. During the last year, two members – Leo Metsar and Harald Rebane died. R.I.P.

The board of LES in 2011 included Heiki Valk as chairman, Tiit Rosenberg and Marju Luts-Sootak as vice-chairmen, Kersti Taal as librarian, and Tiiu Jaago, Arvo Järvet, Arne Merilai, Tõnu-Andrus Tannberg, and Marten Seppel.

The auditing committee consisted of Heino Mardiste, Janet Laidla, and Jüri Ant. The practical management of LES was managed by secretary Kadi Kass.

Meetings of the Society

The activities of 2011 included 14 meetings (8 in the spring and 6 in the autumn semester) with 23 presentations with a total of 391 participants. The average number of participants per meeting was 26 persons (13 members and 13 guests).

The largest number of participants (43) was at Peeter Järvelaid's presentation 'The story of the Estonian refugees of *Umsiedlung*' and *Nachumsiedlung*' 1939–1941'. Heiki Valk's presentation 'The Orthodox village chapels of Setomaa in popular beliefs and customs' at the annual meeting of the LES attracted 41 listeners.

The subjects of presentations in 2011 on different topics were as follows: history – 8, archaeology – 4, philology – 4, history of architecture – 2, other subjects – 2.

The LES organized, jointly with the Estonian Printing Museum, a conference that was dedicated to two anniversaries: 175 years from the first publication of the newspaper „Das Inland" and 150 years from the publication of the Estonian national epic „Kalevipoeg". During the same event, an exhibition of the historical print plates of the LES publications from the 1920s–1930s was opened at the museum. The objects were previously cleaned, fixed, re-organized and scanned by the Printing Museum.

The Board of the Society held five meetings in 2011. The discussions included the following topics: budget and possibilities for additional financing; publication and rating of the LES yearbook and other publications; publishing support of Tartu University; delivering of the LES print plates to the Estonian Printing Museum; scholarship for the best publication in the yearbook; the organization of meetings and conferences, and current affairs.

Other activities

Publications

During 2011, the LES compiled and edited the Yearbook for 2010; its presentation took place after the annual meeting. The volume „*1905. Punane aasta Eestis*" / „1905. The Red Year in Estonia" (editor Tiit Rosenberg) was compiled to be published in the series Proceedings of the LES, but the publication was delayed because of financial issues.

The scholarship

In 2011, the scholarship for the best published article in the Yearbook of the LES was given to Ulrike Plath. Her article – „Livonian Spargel

– forgotten memories about Baltic gardening history in the 18th and 19th centuries" was published in the Yearbook 2009.

Archaeological investigations

The Society carried out archaeological supervision work in the protection zone of some State protected monuments, due to road construction or other building works: Anti Lillak at Leevi village cemetery (Põlvamaa County), Heiki Valk at Lilli Annemäe village cemetery (Viljandimaa County) and Raido Roog in Viljandi (Ranna Street 9). These trial works revealed no new scientific information.

Maria Smirnova presented her field work report about archaeological excavations, carried out at the edges of some barrows damaged by forest works, in the Iron Age barrow cemetery of Loosi (Võrumaa County) in 2010.

The activities of the Learned Estonian Society have a consistently positive effect upon the Humanities in Estonia and the board can report the sustainable development of the society.

Presentation from LES annual meeting on 1 February 2012.

Õpetatud Eesti Seltsi ettekandekoosolekud 2011. aastal

Kuupäev	Ettekandja	Teema
26.01.	Heiki Valk	Setomaa tsässonad rahvauskumustes ja kommetes
09.02.	Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg	Eestlased ja eesti keel välismaal
16.02.	Kersti Taal	Võitlus Tartu-Petseri raudtee ümber 1920. aastatel
09.03.	Kristiina Tiideberg	Setu taluarhitektuur: traditsioonid ja tänapäev
23.03.	Peeter Järvelaid	*Umsiedlung*'i ja *Nachumsiedlung*'i käigus 1939–1941 Eestist lahkunute lugu
13.04.	Valve-Liivi Kingisepp	Villem Reiman ja eesti vana kirjakeel
27.04.	Mart Niklus	Pilk tänapäeva Venemaale eesti kommunismivangide silme läbi
11.05.	Merike Jürjo	Naiskodukaitse eile ja täna
07.09.	Piret Õunapuu	ERM-i strateegiad ja praktikad rahvaga suhtlemisel muuseumi algusaastatel
28.09.	Mariann Rammo	Tartu linnaruum 1750–1828. Arengud ja võimalused
12.10.	Katre Kaju	Reisialbumitraditsioonist varauusajal ja Adam Andreae reisialbumist (1696–1702)
26.10.	Ott Kurs ja Heiki Vaibla	Patrick von Glasenapp – ühe baltlase lugu
16.11.	Ain Mäesalu ja Martin Malve	Pärnumaa Mihkli kiriku võlvipealsete arheoloogiliste kaevamiste tulemustest
25.11.	Konverents „Kaks ilmumisjuubelit: ajaleht „Das Inland" – 175 ja „Kalevipoja" viimane vihik – 150"	1. Liina Lukas. Kohapärimuslik luule „Inlandis" 2. Janet Laidla. Arheoloogiateated „Inlandis" 3. Malle Salupere. Vene materjalid ja autorid „Inlandis"

Kuupäev	Ettekandja	Teema
25.11.	Konverents „Kaks ilmumisjuubelit: ajaleht „Das Inland“ – 175 ja „Kalevipoja“ viimane vihik – 150“	4. Mari-Ann Palm. F. R. Kreutzwaldi keelekasutusest „Inlandis“ 5. Kersti Taal. Õpetatud Eesti Seltsi tähtsaim väljaanne „Kalevipoeg“ 6. Lemmit Kaplinski. Õpetatud Eesti Seltsi trükiklišeedest ÕES-i trükiklišeede näituse avamine
07.12.	Tuuli Kurisoo	Ristripatsid Eesti 12.–13. sajandi laibakalmistutes: kas ehted, kristlaste või paganate tunnused?

ÕES 2011 aastaraamatu autorid

Jüri Viikberg: Eesti Keele Instituudi vanemteadur, *PhD*, viikberg@eki.ee

Kristiina Praakli: TÜ eesti ja üldkeeleteaduse instituudi teadur, *PhD*, kristiina.praakli@ut.ee

Kersti Taal: TÜ ajaloo doktorant, TÜ raamatukogu bibliograaf, *MA*, kersti.taal@ut.ee

Valve-Liivi Kingisepp: TÜ eesti filoloogia emeriitdotsent, knd, valve@neti.ee

Piret Õunapuu: ERMi teadur-kuraator, *PhD*, piret.ounapuu@erm.ee

Ain Mäesalu: TÜ arheoloogia lektor, filos mag (arheoloogia), ain.maesalu@ut.ee

Martin Malve: TÜ arheoloogia doktorant, arheoloogia kabineti osteoloogiliste kogude hoidja, *MA*, martinus@ut.ee

Liina Lukas: TÜ maailmakirjanduse dotsent, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur, *PhD*, liina.lukas@ut.ee

Mari-Ann Palm: TÜ saksa filoloogia lektor, *MA*, mari-ann.palm@ut.ee

Malle Salupere: kultuuriloolane, *MA*, mallesalupere@hot.ee

Tuuli Kurisoo: TÜ arheoloogia magistrant, tuuli.kurisoo@gmail.com

Heiki Valk: TÜ vanemteadur, arheoloogia kabineti juhataja, *PhD*, heiki.valk@ut.ee

Kristiina Tiideberg: TLÜ kultuuriteooria doktorant, TÜ raamatukogu raamatukoguhoidja, *MA*, kristiina.tiideberg@ut.ee

Mart Niklus: vabadusvõitleja, tõlkija, diplomeeritud bioloog-zooloog, martniklus@yahoo.com

Merike Jürjo: TÜ ajaloo doktorant, kirjastuse Nornberg & Co tegevjuht, *MA*, ajaloolane@gmail.com

Mariann Rammo: TÜ ajaloo doktorant, *MA*, mariann@rammo.net

Katre Kaju: Riigiarhiivi teadus- ja publitseerimisbüroo peaspetsialist, *PhD*, katre.kaju@ra.ee

Ott Kurs: TÜ inimgeograafia emeriitprofessor, knd, ott.kurs@ut.ee

Heiki Vaibla: vabadusvõitleja, diplomeeritud majandusteadlane, vaibla.heiki@gmail.com

Janet Laidla: TÜ eesti ajaloo lektor, TÜ ajaloo muuseumi kuraator, *MA*, janet.laidla@ut.ee

Lemmit Kaplinski: Eesti Trükimuuseumi juhatuse liige, lemmit@trykimuuseum.ee

Tiit Rosenberg: TÜ eesti ajaloo professor, knd, tiit.rosenberg@ut.ee